

FYSIS [1991]

FF UK, cyklus přednášek

1. 10. 1991

Úkoly:

1) *Homér, Odysseia X, 303*

2) *Aischylos, Suppl. 496; Pers. 441; Cho. 281; Ag. 633; Prom. 488ff.*

3) *Sofoklés, Ant. 659; 727; Ai. 1259; 1301; srv. Ai. 472 a zl. 84.*

AIAS čes. s. 490: (646/7)

Čas dlouhý, nezměrný, ten všechno vynáší, co tajné, k světlu, a co zjevné, zakrývá;

nic není nenadálé, nýbrž mění se,

i mocná přísaha, i zatvrzelý duch.

vynáší = FYEI !

podle G.Pichta (6474, s.54):

Alles läßt die lange und unabzählbare Zeit

Wachsen, das Verborgene, und das Erschienene verbirgt sie.

Dlouhý a nezměřitelný čas nechává vše skryté,

aby se zrodilo, a to, co se ukázalo, skrývá.

CHRONOS FYEI T'ADÉLA KAI FANENTA KRYPTETAI

ADÉLOS - nejasný, neznámý, nevidaný, též prchavý, skrytý, tajný

FAINÓ (souvisí s FÓS - světlo, pochoděň, oheň) - přivést na světlo, nechat vyjevit, učinit zjevným, ukázat; FAINOMAI - vyjít na jevo, na světlo, ukázat se, být zjevný

4) *Pindar, Isthmia 4,53; Nemea 6,5.*

01

Filosofický zájem lze zaostřit a soustředit mj. na různé oblasti, mohli bychom říci také „regiony“. Jedním z takových regionů je příroda. O mnoha z nejstarších filosofů se tradovalo, že psali celé knihy o „přírodě“; tak se totiž název oněch knih obvykle překládá. A pak zvláště v německé romantice se pěstovala filosofie přírody docela zvláštního druhu, takže nejraději ponecháváme původní německý název „naturfilosofie“ i v češtině. Když takový Nicolai Hartmann nazval jednu svou knihu „Philosophie der Natur“, chtěl už jejím titulem naznačit, že nepůjde o naturfilosofii. Už z toho vidíme, že filosofická disciplína či obor, kde hlavním

tématem má být příroda, není tímto vymezením vpravdě ještě vůbec určen, neboť velice záleží na tom, co vlastně rozumíme slovem „příroda“, a za druhé pak neméně záleží na tom, jakým způsobem chceme k problému přistupovat a jakých myšlenkových prostředků chceme užívat. To, co chceme podniknout v tomto semestru my, se bude poněkud vymykat obvyklému traktování látky, a proto jsem zvolil název, který říká spíše méně než zbytečně mnoho. Místo o filosofii přírody budeme mluvit o filosofii FYSIS. To je totiž řecké slovo, které asi jako první v dějinách lidstva bylo spjato s pojmem a bylo pomocí tohoto pojmu zaměřeno přibližně tam, kde my navzdory všem historickým proměnám anebo právě v jejich důsledku vidíme „přírodu“. Tím starobylým řeckým slovem si tedy vypomůžeme z jisté nouze, o které si tak jako tak budeme muset později něco říci. Mohli bychom proto plným právem mluvit také o fyzice nebo o fyziologii. Ale obě slova už jsou obsazena důstojnými vědami, takže bychom museli vždy dodávat adjektivum: filosofická fyzika, filosofická fyziologie, eventuelně „fysika“ či „fysiologie“ (neboť jde o FYSIS, nikoliv o fyzis). Ale samy názvy nic nevyřeší. Je zapotřebí se nejprve resp. co nejdříve dostat k „věci“. Zde také nevíme, jak se lépe vyjádřit; brzo uvidíme, že FYSIS vlastně vůbec nemůžeme chápat jako nějakou „věc“. Ale to bych už nemísto předbíhal.

02

Po celý semestr se budeme tedy zabývat tématem, které dnes nejenom na první, ale ani na druhý pohled není příliš průhledné. Nevíme už totiž dost dobře, co pod slovem FYSIS staří Řekové rozuměli; proto si to budeme muset nejprve připomenout. Zároveň tak nahlédneme, že pojem, s tímto termínem spojený, nebyl od počátku nasouzen dost přesně, že v jeho chápání nebyla jednota, takže vlastně musíme mluvit o větším počtu pojmů, skrývajících se pod jediným slovem. A konečně při tom také poznáme, jak pozdější filosofové brzo přestali rozumět svým předchůdcům, takže Aristotelés už třeba nerozuměl dobře takovému Hérakleitovi. Přesto se doxograficky traduje, že většina presokratiků se tímto tématem zabývala a dokonce prý napsala spis, obligátně nazývaný PERI FYSEÓS. Patočka dokonce ve svých Přehledných dějinách filosofie, jimiž zahájil po válce svou krátkou přednáškovou činnost, mluví o FYSIS či o „přírodě“, „o níž bude spekulovat řecká filosofie jako o jednom ze svých hlavních temat“ (s.42). Protože se však ony spisy nejstarších filosofů nezachovaly vůbec nebo jen v nepatrných útržcích, tzv. zlomcích, lze se jen dohadovat, zda šlo vůbec o takové jediné, společné téma. Nic se nezdá nasvědčovat tomu, že by šlo

původně o jednotu, zatímco k diferenciaci by snad mělo dojít až později. Právě naopak všechno ukazuje na to, že pod názvem PERI FYSEÓS psali nejstarší filosofové o velmi rozličných věcech a z velice se lišících perspektiv. Spokojit se tím, že FYSIS přeložíme slovem příroda, by bylo zejména filosoficky neodpovědné. Můžeme-li něco prohlásit s naprostou jistotou, pak to, že příroda v našem dnešním smyslu je něco naprosto jiného než FYSIS pro staré Řeky, a to i když zatím tápeme, máme-li se rozhodnout pro některý z mnoha různých významů a významových odstínů, ať už se vyskytovaly v běžné řeči nebo u jednotlivých autorů.

03

Stojíme tedy hned na počátku před přímo propastnými těžkostmi a problémy. Není nikterak jasné, o čem vlastně tu má být řeč, neboť nevíme, co to je FYSIS. Jediné, co před sebou máme, je toto řecké slovo. (Podnikli jsme přece vše, abychom je očistili od významů běžných a známých.) Jeho pravý či spíše původní význam musíme nejprve vyhledat, anebo přesněji řečeno, musíme jej znovu ustavit, stanovit, musíme se na něm domluvit (pochopitelně nikoliv svévolně). Hned na tomto místě si však můžeme vyjasnit jeden základní rozpor, který je s určitou velmi starou řeckou tradicí chápání toho slova spjat. Řekové stavěli proti sobě FYSIS a THESIS. Slovo THESIS souvisí se slovesem THEINAI (1.osoba TITHÉMI) ev. TITHÉMENAI a znamená položit, posadit, postavit, ustavit, založit, zříditi. Opozice mezi obojím tedy spočívá v tom, že to, co je THESEI, je ustaveno lidským přičiněním, kdežto to, co je FYSEI, vzniklo resp. bylo ustaveno samo od sebe resp. od přírody, tedy bez lidského přičinění. To je ovšem výklad jen přibližný, neboť nevyhovuje ani výraz „samo od sebe“, ani „od přírody“, a nejasné je ovšem i ono „lidské přičinění“. K tomu všemu se musíme ještě dostat důkladněji, ale nyní se soustředíme na jednu stránku tohoto rozdílu a rozporu: samo slovo FYSIS nebylo ustaveno FYSEI, nýbrž THESEI. Byl o to ovšem mezi řeckými mysliteli velký spor, totiž spor o povahu jazyka, o povahu jednotlivých slov. Můžete si o tom něco přečíst v Platónově dialogu Kratylos. Po této cestě se však nyní nevydáme, protože na to nejsme vůbec připraveni. Má to být jen malá, poněkud konkretizující ukázka, která nám může problém FYSIS přiblížit. Jsou korálové útesy od přírody? Je bobry uměle vytvořená hráz, zadržující vodu, od přírody? Pokud ano, protože sami tvorové, kteří je uměle vytvořili, jsou od přírody, mělo by to platit také na člověka, neboť také člověk je od přírody. Či není? A je-li, jaký to má smysl se tázat po tom, jsou-li slova od přírody anebo byla stanovena dohodou?

04

Jsme-li ve filosofii na rozpacích, bývá někdy dobré se nechat inspirovat samotným jazykem. To vůbec neznamená, že bychom se na jazyk mohli vždycky s důvěrou spolehnout. Jazyk nám totiž nic výslovně neříká, ale ani nám vysloveně nic neskrývá ani netají. Platí o něm to, co Hérakleitos v jednom zlomku praví o Apollónovi: prý nic neříká, ani nic neskrývá, ale dává pokyny či znamení. Ta znamení je nutno správně interpretovat a ty pokyny řádně posoudit a pak jich uposlechnout nebo neuposlechnout. Nicméně je to jakýsi významný začátek. Proto má dobrý smysl se k jazyku obracet a na ony pokyny dávat pozor. Už také proto, abychom slov užívali tak a v tom směru, kterým sama ukazují, a nikoliv v rozporu s tím. Co nám tedy naznačuje slovo FYSIS? Etymologicky souvisí se slovesy FYEIN a FYESTHAI, což se obvykle překládá jako roditi a roditi se, event. růsti. Zdá se však, že ani klasičtí filologové se tohoto úzu nepřidrží příliš pedantsky. V posledním českém překladu Sofoklovy tragédie AIAS najdeme následující překlad dvou veršů (s.490):

Čas dlouhý, nezměrný, ten všechno vynáší,

co tajné, k světlu, a co zjevné, zakrývá;

[nic není nenadálé, nýbrž mění se,

i mocná přísaha, i zatvrzelý duch.]

(vynáší = FYEI !) Pokusme se o překlad přesnější, věrnější:

Dlouhý a nezměřitelný čas nechává vše skryté,

aby se zrodilo, a to, co se ukázalo, skrývá.

Řecky zní rozhodující místo takto:

... CHRONOS

FYEI T'ADÉLA KAI FANENTA KRYPTETAI.

Z uvedeného místa je vidět, že básník je v originále mnohem určitější, totiž že mluví o čase, který na jedné straně rodí vše, co bylo nezjevné, a naopak ukrývá, co se už jednou vyjevilo. Podle toho můžeme o FYSIS mluvit jen tam, kde se něco zrodilo v čase a pak zase zaniklo, zahynulo. Ale to bychom zůstali jen při velmi hrubém pochopení. Básník přece nehovoří o tom, co zprvu není, pak zrozením vzniká, aby posléze zaniklo a zase nebylo, nýbrž mluví u nezjevném, které nejenom zrodem, ale také růstem vychází na světlo a které se potom zase uchyluje do skrytosti, nezjevnosti. Nezjevnost či skrytost není nebytí, nýbrž bytí ještě nezrozené nebo nevyrostlé. Bytí tedy může být jak skryté, tak zjevné, a jeho skrytost se může někdy zrozením a někdy jen růstem proměňovat ve zjevnost, a ta zjevnost se zase může někdy jen stárnutím, jindy smrtí měnit ve skrytost. A to všechno je možné jen v čase a dokonce díky dlouhému a nezměřitelnému času. (Zde si můžeme připomenout, jak lidé zcela přehlížejí onen fundamentální význam času pro všechno bytí.)

05

Zase je tu nutné upozornění: když mluvíme o zrodu, nesmíme si hned myslet, že víme, co to je zrod v tom smyslu, jak mu rozuměli staří Řekové; a totéž platí o růstu či vyrůstání. Nesmíme zkrátka své vlastní pojetí promítat do myšlení dávných básníků nebo filosofů, ale musíme se pokusit pozorně naslouchat tomu, co říkají, abychom porozuměli jejich myšlenkám. Georg Picht a před ním Martin Heidegger např. upozorňují na to, že my jsme dnes zvyklí chápat růst jako kvantitativní přírůstek, jako zvětšování. To velmi úzce souvisí s karteziánským chápáním „přírody“ jako rozprostraněnosti resp. rozprostraněné věci, res extensa. Jestliže se příroda vyznačuje rozprostraněností jako svou základní vlastností, nemůže být růst chápán jinak než jako narůstání do větších rozměrů, jako kvantitativní nabývání na rozložitosti. Ale ve starém

Řecku byl růst chápán docela jinak. Ze Sofoklových veršů poznáváme, že růst znamenal, že na světlo přichází to, co bylo skryto. A zdánlivým opakem či protívou k tomu je přechod do skrytosti toho, co se předtím ukázalo na světle. Obojí však náleží k sobě, protože je sjednoceno: je to jedna skutečnost, která se zrodem či růstem ukazuje a která se potom zase skrývá. Povahou a základem či zdrojem tohoto sjednocení se ještě budeme zabývat. Ze všeho se jako nejpravděpodobnější nabízí myšlenka, na kterou alespoň někteří z vás byli již připraveni v loňském úvodu do filosofie, totiž že takové pravé jsoucno, jako je třeba strom nebo pes, není nikdy celé najednou a v úplnosti přítomno hic et nunc, ale že je událostí v čase, jejíž velká část proběhla a tedy už není, zatímco druhá velká část zatím neproběhla a tedy ještě není. A to, co právě „jest“ aktuálně před námi, před našimi zraky a vůbec dostupné našim smyslům (a také všem našim kontaktům, naší aktivitě a praxi), okamžitě pomíjí. Můžeme mít za to, že Sofoklés neměl na mysli nic podstatně jiného než právě toto: všemu dopřává předlouhý, nezměrný čas příležitost, aby to dočasně přešlo ze skrytosti na světlo a potom aby se to zase skrylo do nezjevnosti. To, že o věci mluví tak, jako by čas každou takovou skutečnost sám rodil, můžeme považovat za básnickou licenci; tak můžeme dodatečně vyslovit souhlas s citovaným překladem. Jestliže však odpovědnost nepřisoudíme samotnému času, komu nebo čemu ji přisoudíme?

06

Všechno nasvědčuje tomu, že Řekové rozhodli svým způsobem myšlení a konkrétně svým chápáním FYSIS něco nesmírně významného, co ovlivnilo na dlouhá staletí celou Evropu a celou evropskou kulturu. Rozhodli totiž, že opravdové je pouze to, co je zjevné, co vyšlo na světlo, kdežto všechno to, co je skryto, opravdové a tedy vpravdě skutečné není. Nestalo se tak najednou a neudělali to ani všichni myslitelé stejně, stejným způsobem. To souvisí s tím, že ve filosofii je každý myslitel svobodný ve volbě východisek a principů. Proto je také neskutečné a dokonce zavádějící mluvit o řeckém myšlení, jako by to bylo něco sjednoceného, všem filosofům společného. Přesto výsledky vždycky podtrhují něco z té různosti a mnohosti víc a něco méně, dokonce něco nechávají jakoby stranou vývoje. Vždycky však je možno pátrat po tom, jak k jistým tendencím a vývojovým trendům a myšlenkovým posunům a pohybům došlo. Nejednou se přesvědčivě ukázal velký vliv samotného jazyka. A k tomu došlo právě v našem případě, totiž při posunu v chápání FYSIS. K přelomu došlo na rozhraní mezi filosofií Hérakleitovou a filosofií Parmenidovou. Ještě Hérakleitos prohlásil, že (ve špatném překladu) „příroda“ se ráda skrývá (FYSIS KRYPTESTHAI FILEI); ve věcnějším překladu to zní: vycházení na jevo se rádo (zase) uchyluje do skrytosti. (Tento překlad naprosto odpovídá Hérakleitově slovu, že všechno teče, PANTA RHEI.) Onen přechod ze skrytosti do zjevnosti a pak znovu do skrytosti, který najdeme zřetelně vysloven např. u Anaximandra, je naprosto zproblematizován a přímo popřen Parmenidem. Oporou se tu zdá být právě řecký jazyk, který pravdu ztotožňuje s neskrytostí. Jak ještě uvidíme, filosofové si byli mnohem víc vědomi původních kořenů slov a jejich starých významů, takže nemůžeme přijmout argumentaci, odvolávající se

na obecné povědomí a běžný způsob užití jazyka v jejich době. Pravá skutečnost je ta, která je zjevná, tj. neskrytá. Ale to, co je neskryté, nemůže podle Parmenida být nikdy v minulosti a stejně tak nikdy nemůže být v budoucnosti, neboť tam by nemohlo být neskryté, nýbrž právě naopak jen skryté. Skrytá skutečnost je však v jeho pojetí nesmysl, *contradictio in adiecto*. A proto jsoucí vždycky jest, nikdy nebylo a nikdy nebude. Starší, původní význam slova FYSIS tak byl zrušen: podle Parmenida se nic nerodí, nic neroste a nic také neumírá. Tento myslitel tak – jako první – popřel vznikání a zanikání, rození a umírání, ano sám život. O Sókratovi se říká, že se obrátil zády k přírodě; již před ním to však učinil Parmenidés, a to mnohem radikálněji, protože se zároveň obrátil zády k obci a k politice, neboť tam všude je změna a mnohost, tedy pouhé zdání. Ve skutečnosti je všechno jedním a jedno vším (HEN KAI PAN).

07

Parmenidova myšlenka obrovskou sugestivní silou ovlivnila nejenom všechno další filosofování, ale způsobila, že zpětně byli pod jejím vlivem docela jinak chápáni i myslitelé starší. Teprve po Parmenidovi mohl např. Aristotelés interpretovat...

[následující body jsou zřejmě pozdější a zřejmě přípravou na samostatný výklad, byť se body částečně překrývají s těmi předchozími]

01

Přede dvěma desetiletími oběhla světem slavná zpráva Římského klubu, nadepsaná „Meze růstu“ (*Limits of Growth, 1972*) a vyvolala prudké diskuse. Většinu diskutujících unikala – a je třeba říci, že asi dodnes uniká – jedna důležitá skutečnost, která velmi podstatně souvisí se samotným slovem, jehož bylo nejenom v nadpise, ale v celé studii a pak i v diskusi užito a užíváno, totiž s pojmem „růst“. Nemluvím teď ani o oprávněnosti, ani o užitečnosti oné studie a celé diskuse kolem ní; chci jen upozornit na to, že každá výpověď, každé tvrzení, ba dokonce každé myšlení v naší kulturní a civilizační tradici pracuje s nějakými slovy, spjatými s více nebo méně určitými pojmy. Vědecká a potom i společenská váha a cena odborné práce je založena na přesném myšlení. Abychom mohli přesně myslet, musíme co možná přesně vědět, co vlastně děláme, když myslíme. V případě diskuse o „mezích růstu“ vlastně ne-li všechno, tedy velmi mnohé závisí na tom, co myslíme slovem „růst“.

02

Příkladem skutečného, opravdového růstu nám může být každá rostlina, jak už napovídá tento do široka mířící název: rostlina je přece právě to, co roste, co vyrostlo. (Vlastně je to proti smyslu našeho jazyka, že za rostliny nepovažujeme také zvířata a vůbec všechny živé bytosti, neboť ty také rostou a vyrůstají.) Když mluvíme o tom, že nám před okny vyrostly paneláky, platí to jen obrazně, jen metaforicky. Dům ve skutečnosti nikdy nevyroste, ale musí být s velkým úsilím a pracně postaven. Naproti tomu třeba strom nemůžete ani postavit, ani sestrojít, ani jinak vytvořit, ale musíte jej nechat vyrůst. Můžete se o něj starat, zalévat, roubovat, křížit s jiným, hnojit a všelijak ošetřovat, ale růst musí strom sám. Když takový strom roste, vždycky se sám něčím spravuje a řídí. V této jeho samosprávě jej můžete ovlivňovat, ale i to ovlivňování musí vždycky nakonec respektovat jeho samospravování. Když na nezbytný respekt zapomeneme nebo když své zásahy nějak přeženeme, strom uhynie, stejně jako když bychom mu upírali svou péči a pomoc v situacích pro něho krajně nepříznivých.

Nikoho nepřekvapí, že všude tam, kde jde o skutečný, opravdový růst, tedy kde je zároveň nějaký řád, plán, rozvrh, kterým se opravdový růst vždycky řídí, najdeme také nějaká omezení, nějaké meze. Lidé si to už odedávna uvědomovali, a tak jejich povědomí o „mezích růstu“ proniklo i do metaforických aplikací, jaké můžeme doložit třeba v lidových příslovích. Nejznámější v tomto ohledu je asi přísloví, že žádný strom neroste do nebe. Jestliže toto takřka triviální zjištění nabylo ve své metaforické podobě zvláštního významu, bylo tomu tak asi proto, že lidem se někdy vnucoval dojem, jako by některé lidské podniky a výtvoř mohly růst stále a pokračovat bez přestání. Slovo „růst“ tak nabylo nového významu. Filozofy bude vždycky zajímat, jak vlastně k takovým proměnám a posunům ve významu slov dochází a proč. Je to strhující, i když náročná práce, chceme-li se takovými dějinnými proměnami, kterým Němci bohužel dost nepřípadně říkají „Begriffsgeschichte“, tedy popravdě dějinami nikoliv pojmů (neboť pojmy samy se nedějí, pojmy se neproměňují, ale pouze jeden je vystřídán jiným, zaměňují se jeden za druhý), nýbrž užití pojmů, důkladně zabývat. To však není naším cílem v tomto kurzu, neboť náš prvořadý zájem je systematický, nikoliv historický; ale jak vidíte, není možné to od sebe úplně oddělit.

Abychom nezůstali odpověď naprosto dlužni, uvedeme jen dvě poznámky na okraj. Nejstarším filozofům byla myšlenka neomezeného růstu v pozitivním smyslu zcela cizí; každý pokus o překročení mezí, jimž je nutně růst podroben, pro ně znamenal zjevnou HYBRIS a byl proto odsouzen k trestu a k zániku. Opakem či protívou růstu, k níž nutně náležely meze růstu a tedy i konec a smrt, byla věčnost, věčná neproměnnost. První, kdo – pokud víme – přišel s myšlenkou růstu bez mezí resp. nekonečného pokroku, byl křesťan, konkrétně Řehoř z Nyssy. I když křesťanství bylo myšlenkovou výbavou od počátku synkrezí dvou velkých tradic, židovské a řecké, můžeme většinou dobře od sebe odlišit kořeny té či oné myšlenky. Řehořova myšlenka nekonečného pokroku má kořeny spíše hebrejské, ovšem reformulované a reinterpretované za pomoci řecké pojmovosti. Vzpomeňme zaslíbení, jehož se dostalo Abrahamovi, že se jeho budoucí potomci rozmnoží jako písek na břehu mořském (najíť!). Když to vezmete izolovaně a vyložíte to se vsí řeckou pojmovostí, snadno za množství zrn písku dosadíte nekonečno. V základech je však primární orientovanost na budoucnost, kterou se vyznačuje právě hebrejská tradice a která se stala počátkem dějinného spravování evropského člověka a tedy také našeho.

To by však ještě zdaleko nemohlo stačit k tomu, aby se takto nově ustavený pojem růstu, který nemá hranic (a důležité ovšem je, že už nešlo jen o růst nějakého organismu, nýbrž o dějinný proces pokroku!), rozšířil do všech vrstev společnosti a do celé Evropy (a potom i dál) v té podobě, jakou dnes známe. Rozhodující tu byl rozpad středověkého myšlení, založeného na aristotelismu a na thomismu, a počátek nové doby, který představoval také myšlenkově prolomení oné organicistické tendence, pro aristotelismus tak charakteristické. Na prvním místě je třeba jmenovat Descarta s jeho interpretací všeho živého, organického jako mechanismu, jako stroje, a s tím souvisícím jeho chápáním růstu jako kvantitativního narůstání, tj. zvětšování rozměrů nebo počtu. Na jedné straně mechanická příroda, na druhé straně pak myšlení: *res extensa* a *res cogitans*. Teprve tím byla celá proměna dovršena, neboť v pojmu už nebylo nic na překážku předpokladu, že růst může být bez hranic, bez omezení, zkrátka nekonečný. To bylo důsledkem oné změny přístupu, který v každém těle viděl pouhé těleso (všimněte si, že to je česká výsada, že obojí lze už jménem rozlišit:

corpus, corps, body, Körper – stejné slovo pro obojí).

06

Dál už v onom sledování posunů nepůjdeme. Zcela dostačuje, když si budeme vědomi, že k posunům docházelo a že tedy nemůžeme spoléhat na to, že námi užívané slovo „růst“ bylo vždycky chápáno stejně. A budeme si také pamatovat onen dvojitý zmíněný posun, totiž chápání růstu jako něčeho, co nemusí mít vždycky meze, a jako něčeho, co znamená jen kvantitativní narůst, přesně kumulaci, agregaci. Rozdíl mezi celkem a hromadou byl rozostřen až smazán, a samo hromadění se zdálo nemít žádných hranic. Dnes už víme, že obojí byla hrubá chyba, ale ještě jsme z toho nevyvodili nezbytné závěry. Astrofyzika a astrofyzikální kosmologie nám zcela přesvědčivě ukázalo, jak kumulace hmoty ve vesmíru má své meze v gravitačním zhroucení, i když o nějakých celcích ještě vůbec není třeba uvažovat. A kritika předmětného resp. zpředměťujícího myšlení stále energičtěji musí zdůrazňovat rozdíl mezi celky a hromadami a vracet se tak v některých ohledech k vidění nejstarších myslitelů. Ale co to znamená pro naše myšlené celkově – nebo přímo filosoficky?

07

Začali jsme na první poslech dost podivně poukazem na nejasnosti spojené se slovem růst. Důvodem nám byla skutečnost, že v řečtině existovala dvě slovesa, důvěrně blízká tomu, čím se v přednášce budeme zabývat. Ta slovesa zněla FYEIN a FYESTHAI. Jde vlastně o jediné sloveso, protože FYESTHAI, je medium od FYEIN. Přeložena do češtiny znamenají tato slova roditi a roditi se, případně růsti. Příslušné substantivum je právě FYSIS, což původně znamená něco jako růst. Ale i zde docházelo v minulosti k mnoha posunům, což lze vidět už jenom z toho, že do latiny se FYSIS překládalo jako „natura“, odkud se dostalo do mnoha, ne-li do většiny evropských dnes živých jazyků (la nature, nature, Natur). Do češtiny (a některých dalších slovanských jazyků) překládáme napodobením jistých vztahů etymologických jako „příroda“: v základech si ještě přinejmenším po upozornění můžeme uvědomit vazbu na „rod“ a rození či narození, ale tento význam obvykle ustupuje do stínu a do pozadí. Příroda je pro nás především všechno to, co nejsme my sami (a dokonce i tam zůstávají nejasnosti), a zejména to, co člověk neudělal, nevytvořil, v čem nemá prsty, co tu je mimo člověka, před člověkem a nezávisle na člověku. Máme ovšem ještě druhé slovo, jímž překládáme FYSIS nebo natura, totiž přirozenost. Přirozenost člověka je to, čeho se mu dostává při narození, čím je obdařen samotnou přírodou, tj. čeho se mu dostává ještě před jakýmkoliv vlivem druhých lidí, výchovy, civilizace a kultury. Vidíme, že je plno nejasností spojeno nejenom se slovem růst, ale také se slovem příroda. A obě slova se vši svou mnohoznačností a neostrotí jsou překladem řeckého slova FYSIS. Ovšem náš záměr není lingvistický, ale filosofický; a není historický, nýbrž – jak už řečeno – systematický. Co tento úmysl vlastně znamená?

08

Filosofové snad od samého počátku spojovali filosofii s LOGEM a stavěli LOGOS i filosofii do příkrého rozporu a sporu s mýtem. MYTHOS i LOGOS jsou dvě slova, která znamenala něco velice podobného, ne-li stejného. Obojí bylo jakési povídání. Vlivem v některých případech nejspíš zejména filosofů, ale rozhodně ne jenom filosofů, začalo původně ne příliš frekventované slovo LOGOS dostávat mnoho dalších, dost pozoruhodně od sebe odlišných významů a bylo ho užíváno stále častěji. Tímto sémantickým historickým procesem, ale především i samotnou věcí se budeme zabývat v letním semestru. Na tomto místě nás zajímá pouze jeden vývojový trend, který vedl k úzu dodnes platnému a dost rozšířenému, totiž k vytváření názvů věd spojením jména jejich hlavního

předmětu s koncovkou -logie (což je počestěná řecká koncovka -LOGIA). Slovu LOGOS se tu dostává významu vědy, což se řecky označovalo jako EPISTÉMÉ. V nejstarších dobách byla taková spojení spíše výjimečná, ale časem se – zase hlavně vlivem křesťanů a zejména theologů – z těchto spojení stávalo takřka pravidlo. Nemuselo však vždycky jít pouze o odborné vědy, které se oddělily od filosofie, ale často šlo o disciplíny vysloveně filosofické. A tak můžeme to, co tu chceme dělat, chápat jako práci v rámci filosofické disciplíny, jež si chce zjednat nějaké vědomosti, vědění, tedy LOGOS o tom, čemu se říkalo FYSIS. LOGOS o FYSIS, to je FYSIOLOGIA. Bohužel je dnes tento název obsazen jednou subdisciplínou biologickou. Přinejmenším od dob Aristotelových platil jiný název, totiž FYSIKA, eventuelně FYSIKÉS AKROASIS, což byl spis o fyzice resp. o věcech „fysických“. O nejstarších filosofech se tradovalo, že všichni takřka povinně napsali spis PERI FYSEÓS. Navrhují, abychom se z této svízelné nomenklatury změní dostali za pomoci adjektiva: naší disciplínou bude filosofická fyzika, eventuelně filosofická fysiologie. Abychom užitá slova rozlišili také graficky, budeme fyziku a fysiologii ve filosofickém smyslu psát uprostřed se „s“, podobně jako hlavní disciplínu píšeme se „s“ na rozdíl od filozofie fotbalu, filozofie ekonomické reformy apod.

09

Po celý semestr se tedy budeme zabývat tématem, které dnes nejenom na první, ale ani na druhý pohled není příliš průhledné. Nevíme totiž už dost dobře, co pod slovem FYSIS staří Řekové rozuměli; i když jsme si v prvním přiblížení něco naznačili, brzo zjistíme, že to zdaleka nestačí. Budeme bohužel muset vzít na vědomí, že pojem, s termínem FYSIS spojený, nebyl – jak už tomu ostatně většinou bývá – již od počátku nasouzen dost přesně, že v jeho chápání nebyla jednota, takže vlastně musíme mluvit o větším počtu pojmů, skrývajících se pod jediným slovem. A konečně při tom také poznáme, jak pozdější filosofové brzo přestali rozumět i svým předchůdcům, takže Aristotelés už nerozuměl dobře třeba takovému Hérakleitovi. Přesto se doxograficky traduje, že většina presokratiků se tímto tématem zabývala a dokonce prý, jak už uvedeno, napsala spis, obligátně nazývaný PERI FYSEÓS. Patočka dokonce ve svých Přehledných dějinách filosofie, jimiž zahájil po válce svou krátkou přednáškovou činnost, mluví o FYSIS či o „přírodě“, „o níž bude spekulovat řecká filosofie jako o jednom ze svých hlavních temat“ (s.42). Protože se však ony spisy nejstarších filosofů nezachovaly vůbec nebo jen v nepatrných útržcích, tzv. zlomcích, lze se jen dohadovat, zda šlo vůbec o takové jediné, společné téma. Nic se nezdá nasvědčovat tomu, že by šlo původně o jednotu, zatímco k diferenciaci by snad mělo dojít až později. Všechno se zdá nasvědčovat tomu, že pod názvem PERI FYSEÓS psali nejstarší filosofové o velmi rozličných věcech a z velice se lišících perspektiv. Spokojit se tím, že FYSIS přeložíme slovem příroda, by bylo zejména filosoficky neodpovědné. Můžeme-li něco prohlásit s naprostou jistotou, pak to, že příroda v našem dnešním smyslu je něco naprosto jiného než FYSIS pro staré Řeky, a to i když zatím tápeme, máme-li se rozhodnout mezi mnoha různými významy a významovými odstíny v běžné řeči i u jednotlivých autorů.

10

V této situaci jsme však nutně konfrontováni s následující otázkou: není třeba posuzovat myšlenkový vývoj jako něco, co má smysl? Jestliže došlo k posunům ve významu již řeckého slova FYSIS a pak latinského natura a příslušných ekvivalentů v živých evropských jazycích, neměli bychom v tom vidět pokyn, založený na staletých a tisíciletých zkušenostech?

11

Stojíme tedy hned na počátku před přímo propastnými těžkostmi a problémy. Není nikterak jasné, o čem vlastně tu má být řeč, neboť nevíme, co to je FYSIS. Jediné, co před sebou máme, je toto řecké slovo. Jeho význam musíme nejprve vyhledat, anebo přesněji řečeno, musíme jej stanovit, musíme se na něm domluvit. Hned na tomto místě si však můžeme vyjasnit jeden základní rozpor, která je s určitou velmi starou řeckou tradicí chápání toho slova spjat. Řekové stavěli proti sobě FYSIS a THESIS. Slovo THESIS souvisí se slovesem THEINAI (1.osoba TITHÉMI) ev. TITHÉMENAI a znamená položit, posadit, postavit, ustavit, založit, zřídit. Opozice mezi obojím tedy spočívá v tom, že to, co je THESEI, je ustaveno lidským přičiněním, kdežto to, co je FYSEI, vzniklo resp. bylo ustaveno samo od sebe resp. od přírody, tedy bez lidského přičinění. To je ovšem výklad jen přibližný, neboť nevyhovuje ani „samo od sebe“, ani „od přírody“, a nejasné je ovšem i ono „lidské přičinění“. K tomu všemu se musíme ještě dostat důkladněji, ale nyní se soustředíme na jednu stránku tohoto rozdílu a rozporu: samo slovo FYSIS nebylo ustaveno FYSEI, nýbrž THESEI. Byl o to ovšem mezi řeckými mysliteli velký spor, totiž spor o povahu jazyka, o povahu jednotlivých slov. Můžete si o tom něco přečíst v Platónově dialogu Kratylos. Po této cestě se však nyní nevydáme, protože na to nejsme vůbec připraveni. Má to být jen malá, poněkud konkretizující ukázka, která nám může problém FYSIS přiblížit. Jsou korálové útesy od přírody? Je bobry uměle vytvořená hráz, zadržující vodu, od přírody? Pokud ano, protože sami tvorové, kteří je uměle vytvořili, jsou od přírody, mělo by to platit také na člověka, neboť také člověk je od přírody. Či není? A je-li, jaký to má smysl se tázat po tom, jsou-li slova od přírody anebo byla stanovena dohodou?

12

Jsme-li ve filosofii na rozpacích, bývá dobré se nechat inspirovat samotným jazykem. To vůbec neznamená, že bychom se na jazyk mohli vždycky s důvěrou spolehnout. Jazyk nám totiž nic výslovně neříká, ale ani nám vysloveně nic netají. Platí o něm to, co Hérakleitos v jednom zlomku praví o Apollónovi: prý nic neříká, ani nic neskrývá, ale dává pokyny či znamení. Ta znamení je nutně správně interpretovat a ty pokyny řádně posoudit a pak jich uposlechnout nebo neuposlechnout. Nicméně je to jakýsi významný začátek. Proto má dobrý smysl se k jazyku obracet a na ony pokyny dávat pozor. Už také proto, abychom slov užívali tak a v tom směru, kterým sama ukazují, a nikoliv v rozporu s tím. Co nám tedy naznačuje slovo FYSIS? Etymologicky souvisí se slovesy FYEIN a FYESTHAI, což se obvykle překládá jako roditi a roditi se, event. růsti. Zdá se však, že ani klasičtí filologové se tohoto úzu nepřidrží příliš pedantsky. V posledním českém překladu Sofoklovy tragédie AIAS najdeme následující překlad dvou veršů (s.490):

Dlouhý a nezměřitelný čas nechává vše skryté,
aby se zrodilo, a to, co se ukázalo, skrývá.

Řecky zní rozhodující místo takto:

... CHRONOS
FYEI T'ADÉLA KAI FANENTA KRYPTETAI.

Z uvedeného místa je vidět, že básník je v originále mnohem určitější, totiž že mluví o čase, který na jedné straně rodí vše, co bylo nezjevné, a naopak ukrývá,

co se už jednou vyjevilo. Podle toho můžeme o FYSIS mluvit jen tam, kde se něco zrodilo v čase a pak zase zaniklo, zahynulo. Ale to bychom zůstali jen při velmi hrubém pochopení. Básník přece nehovoří o tom, co zprvu není, pak zrozením vzniká, aby posléze zaniklo a zase nebylo, nýbrž mluví u nezjevném, které nejenom zrodem, ale také růstem vychází na světlo a které se potom zase uchyluje do skrytosti, nezjevnosti. Nezjevnost či skrytost není nebytí, nýbrž bytí ještě nezrozené nebo nevyrostlé. Bytí tedy může být jak skryté, tak zjevné, a jeho skrytost se může někdy zrozením a někdy jen růstem proměňovat ve zjevnost, a ta zjevnost se zase může někdy jen stárnutím, jindy smrtí měnit ve skrytost. A to všechno je možné jen v čase a dokonce díky dlouhému a nezměřitelnému času.

13

Zase je tu nutné upozornění: když mluvíme o zrodu, nesmíme si hned myslet, že víme, co to je zrod v tom smyslu, jak mu rozuměli staří Řekové; a totéž platí o růstu či vyrůstání. Nesmíme zkrátka své vlastní pojetí promítat do myšlení dávných básníků nebo filosofů, ale musíme se pokusit pozorně naslouchat tomu, co říkají, abychom porozuměli jejich myšlenkám. Georg Picht a před ním Martin Heidegger např. upozorňují na to, že my jsme dnes zvyklí chápat růst jako kvantitativní přírůstek, jako zvětšování. To velmi úzce souvisí s karteziánským chápáním „přírody“ jako rozprostraněnosti resp. rozprostraněné věci, res extensa. Jestliže se příroda vyznačuje rozprostraněností jako svou základní vlastností, nemůže být růst chápán jinak než jako narůstání do větších rozměrů, jako kvantitativní nabývání na rozložitosti. Ale ve starém Řecku byl růst chápán docela jinak. Ze Sofoklových veršů poznáváme, že růst znamenal, že na světlo přichází to, co bylo skryto. A zdánlivým opakem či protívou k tomu je přechod do skrytosti toho, co se předtím ukázalo na světle. Obojí však náleží k sobě, protože je sjednoceno: je to jedna skutečnost, která se zrodem či růstem ukazuje a která se potom zase skrývá. Povahou a základem či zdrojem tohoto sjednocení se ještě budeme zabývat. Ze všeho se jako nejpravděpodobnější nabízí myšlenka, na kterou alespoň někteří z vás byli již připraveni v loňském úvodu do filosofie, totiž že takové pravé jsoucno, jako je třeba strom nebo pes, není nikdy celé najednou a v úplnosti přítomno hic et nunc, ale že je událostí v čase, jejíž velká část proběhla a tedy už není, zatímco druhá velká část zatím neproběhla a tedy ještě není. A to, co právě „jest“ aktuálně před námi, před našimi zraky a vůbec dostupné našim smyslům (a také všem našim kontaktům, naší aktivitě a praxi), okamžitě pomíjí. Můžeme mít za to, že Sofoklés neměl na mysli nic podstatně jiného než právě toto: všemu dopřává předlouhý, nezměrný čas příležitost, aby to dočasně přešlo ze skrytosti na světlo a potom aby se to zase skrylo do nezjevnosti. To, že o věci mluví tak, jako by čas každou takovou skutečnost sám rodil, můžeme považovat za básnickou licenci; tak můžeme dodatečně vyslovit souhlas s citovaným překladem. Jestliže však odpovědnost nepřisoudíme samotnému času, komu nebo čemu ji přisoudíme?

14

Všchno nasvědčuje tomu, že Řekové rozhodli svým způsobem myšlení a konkrétně svým chápáním FYSIS něco nesmírně významného, co ovlivnilo na dlouhá staletí celou Evropu a celou evropskou kulturu. Rozhodli totiž, že opravdové je pouze to, co je zjevné, co vyšlo na světlo, kdežto všechno to, co je skryto, opravdové a tedy vpravdě skutečné není. Nestalo se tak najednou a neudělali to ani všichni myslitelé stejně, stejným způsobem. To souvisí s tím, že ve filosofii je každý myslitel svobodný ve volbě východisek a principů. Proto je také nesnadné a dokonce zavádějící mluvit o řeckém myšlení, jako by to bylo něco sjednoceného, všem filosofům společného. Přesto výsledky vždycky podtrhují něco z té různosti a mnohosti víc a něco méně, dokonce něco nechávají

jakoby stranou vývoje. Vždycky však je možno pátrat po tom, jak k jistým tendencím a vývojovým trendům a myšlenkovým posunům a pohybům došlo. Nejednou se přesvědčivě ukázal velký vliv samotného jazyka. A k tomu došlo právě v našem případě, totiž při posunu v chápání FYSIS. K přelomu došlo na rozhraní mezi filosofií Hérakleitovou a filosofií Parmenidovou. Ještě Hérakleitos prohlásil, že (ve špatném překladu) FYSIS se ráda skrývá (FYSIS KRYPTESTHAI FILEI); ve věcnějším překladu to zní: vycházení na jevo se rádo (zase) uchyluje do skrytosti. (Tento překlad naprosto odpovídá Hérakleitově slovu, že všechno teče, PANTA R^hEI.) Onen přechod ze skrytosti do zjevnosti a pak znovu do skrytosti, který najdeme zřetelně vysloven např. u Anaximandra, je naprosto zproblematizován a přímo popřen Parmenidem. Oporou se tu zdá být právě jazyk, který pravdu ztotožňuje s neskrytostí. Jak ještě uvidíme, filosofové si byli mnohem víc vědomi původních kořenů slov a jejich starých významů, takže nemůžeme přijmout argumentaci, odvolávající se na obecné povědomí a běžný způsob užití jazyka v jejich době. Pravá skutečnost je ta, která je zjevná, tj. neskrytá. Ale to, co je neskryté, nemůže podle Parmenida být nikdy v minulosti a stejně tak nikdy nemůže být v budoucnosti, neboť tam by nemohlo být neskryté, nýbrž právě naopak jen skryté. Skrytá skutečnost je však nesmysl, *contradictio in adiecto*. A proto jsou vždycky jest, nikdy nebylo a nikdy nebude. Starší, původní význam slova FYSIS tak byl zrušen: podle Parmenida se nic nerodí, nic neroste a nic také neumírá. Tento myslitel tak jako první popřel vznikání a zanikání, rození a umírání, ano sám život. O Sókratovi se říká, že se obrátil zády k přírodě; již před ním to však učinil Parmenidés, a to mnohem radikálněji, protože se zároveň obrátil zády k obci a k politice, neboť tam všude je změna a mnohost, tedy pouhé zdání. Ve skutečnosti je všechno jedním a jedno vším (HEN KAI PAN).

15

Parmenidova myšlenka obrovskou sugestivní silou ovlivnila nejenom všechno další filosofování, ale způsobila, že zpětně byli pod jejím vlivem docela jinak chápáni i myslitelé starší. Teprve po Parmenidovi mohl např. Aristotelés interpretovat Thaletovu „vodu“ nebo Anaximenův „vzduch“ jako látku, HYLÉ. To je ovšem pojem Aristotelův, a je ustaven korekturou, provedenou na Platónově pojmu beztvareho proudu dění, jak jej najdeme v Timaiovi. V rozhovoru říká Timaios: „Po mém soudu je třeba nejprve určit toto: co je to, co stále jest, ale nemá vznik, a co je to, co stále vzniká, ale nikde není jsoucí? To, co zůstává stále stejné, lze pochopit přemýšlením za pomoci rozumu, ale o tom, co vzniká a zaniká, ale ve skutečnosti nikdy není jsoucí, si je možno udělat jen domněnku za pomoci smyslového vnímání a bez účasti rozumu.“ (28A, sl.př.98) Zde vidíme onen Parmenidův vliv: skutečné je pouze to, co se nemění, co tedy nevzniká, tj. co se nerodí, ani nezaniká, tj. nehynie. Jen to je pravá skutečnost. Naproti tomu to, co se mění, tj. vzniká a zaniká, vlastně ani není skutečné, tj. není jsoucí. Aristotelés svým pojmem HYLÉ neprovedl jen malou korekturu, nýbrž vyvolal pronikavou změnu proti zmíněnému Platónovu pojetí beztvareho proudu dění, když jej zbavil pohybu a učinil tak neměnným podkladem všech změn. To by si zasloužilo podrobnějšího sledování a také výkladu. Ale znamenalo by to, že se necháme od sledování vlastního cíle, jímž je pokus o aktuální uplatnění nejstaršího pojetí FYSIS pro dnešní filosofické účely. Věc spočívá v tém, že už u Platóna shledáváme jistý posun v chápání slova FYSIS, a to právě v té souvislosti, která nám na první pohled slibovala cosi mnohem podstatnějšího.

1.16

Timaios v dialogu po něm nazvaném říká, že při vznikání je potřeba rozeznávat trojí, totiž to, co vzniká, to, z čeho vzniká, a to, co je vznikajícímu vzorem (50 D-E, sl.př.116). Přijmeme-li čistě metodicky tento předpoklad, je hned zřejmé, že

druhé dva členy nevznikají, nýbrž jsou tu už před vznikem. To, z čeho věci vznikají, je předmětem „metafyziky“, přesněji „hypofyziky“, zatímco ony vzory, jež rovněž nevznikají, ale každému vznikání předcházejí, jsou předmětem zase jiné „metafyziky“, totiž „hyperfyziky“. Svět věčných a neproměnných vzorů, totiž idejí, je přitom ovšem to jediné, co je hodno poznání a co je také možno poznávat. Protože ovšem opravdové poznávání oněch vzorů resp. idejí nemůže být vznikáním čehosi, co tu dosud nebylo, protože pak by to bylo zcela nepřiměřené předmětu poznání, musí být pochopeno jako anamneze, jako rozpomínání. Naproti tomu to, z čeho obyčejné věci vznikají, je zbaveno jakéhokoliv tvaru, aby do sebe mohlo stejně tak jakýkoliv tvar přijímat. To, co je bez jakéhokoliv tvaru, však nelze dost dobře poznávat, neboť všechno, co poznáváme, poznáváme tak, že se rozpomínáme na ony původní vzory, jichž je ta či ona věc připomínkou. Ale čeho připomínkou je ono beztvaré „cosi“? Platón tu nechá Timaiia kráčet zcela v Anaximandrových stopách a odmítá zejména Empedoklovu ještě dlouho potom rozšířenou myšlenku, že by mohlo jít o tzv. elementy (STOICHEION, -A), totiž o zemi, vzduch, oheň nebo vodu, a také o nic, co vzniklo z těchto elementů či prvků, a – jak Timaios dodává – nemůže jít ani o nic, z čeho eventuelně tyto elementy vznikly (51A – je to dost zvláštní, neboť šlo přece o ARCHAI, tedy o to, co nevzniklo, nijak se neproměňuje a nezaniká).

1.17

Timaios tedy podle Platona trvá na tom, že jde o jakousi neviditelnou a beztvarou a všecko (tj. všechna tvary teprve) přijímající „věc“ či skutečnost, která je však jakýmsi těžko vysvětlitelným způsobem přístupná jen myšlení a je velmi těžko pochopitelná. Po tom, co jsme si řekli, dobře chápeme potíže, do kterých se Platón v líčení Timaiovy koncepce dostával. Aby tato divná věc mohla být nejen pochopena v podobě nějakého mínění, ale aby mohla být vskutku poznána, musela by se duše rozpomenout na její ideu. Tady se ocitáme ovšem už hezkou chvíli na pěkně tenkém ledě, protože jsme zatím vůbec nezkoumali, jak se to vlastně má s tradičními ARCHAI presokratiků ve vztahu k platónským ideám – tj. má každá ARCHÉ svou ideu, jejíž je realizací? A je v této realizaci možno najít eidos? Anebo je tomu docela jinak a samotné ideje je třeba chápat jako ARCHAI? Touto cestou zkoumání se tedy nedáme a raději se opatrně vzdálíme z míst, kde led je do té míry tenký, že by se nám to mohlo stát osudným. Proč jsme však zacházeli tak daleko? Byla to pro nás příležitost si znovu uvědomit, co už bylo řečeno, totiž že náš návrat ke starým řeckým klasikům filosofického myšlení nesmíme chápat tak, jako by tam bylo něco jednoznačného, od čeho bychom mohli začít. Zde se nad každé pomýšlení jasně a zřetelně ukazuje, jak se starými Řeky můžeme nechat pouze inspirovat, ale že každou myšlenku musíme promyslet a domyslet po svém, i když jsme se zcela odůvodněně rozhodli na ni jakožto na původně řeckou navazovat. To souvisí s tím, že filosofie bez starých Řeků je nemyslitelná a že proto každá filosofie vždycky bude muset nějakým způsobem na staré Řeky navazovat, pozitivně nebo negativně, ale nebude nikdy moci jich nedbat. Zároveň však platí, že žádnou řeckou myšlenku si dnešní filosof nikdy nebude moci osvojit plně a tak, že ji prostě přijme a bude s ní pracovat tak, jak ji našel a převzal, a to ze dvou důvodů: především, že taková recepce a akceptace není možná jiným způsobem, než že se dnes pustíme do restaurace, rekonstrukce, rekonstituce každé takové staré myšlenky, a to zase znamená, že vždycky budeme při té rekonstrukci využívat také myšlenkových prostředků nových, dnešních; a za druhé proto, že uplatnit lze takovou rekonstruovanou myšlenku jen v nových, aktuálních kontextech, a to nemůže nemít vliv na onu myšlenku samotnou, na její někdy dost významnou proměnu. Invarianty, dokonce jen přibližné invarianty jsou v myšlení čímsi velice vzácným a mimořádným, a to tím větší měrou, čím méně se mohou pojmově přidržovat naprosto neutrálních

intencionálních předmětů (jako jsou třeba geometrické obrazce, logické figury a formy a pod.).

1.18

Opustíme proto největší starověké filosofy a budeme se k nim vracet jen sporadicky, nikoliv proto, abychom je interpretovali, ale abychom upravili některé jejich vynálezy a nápady pro svou potřebu. Prosím proto, aby mi nebylo vytýkáno, že stavím na nepřesných interpretacích. Mým cílem nebude věrnost starým myslitelům, nýbrž věrnost určitým myšlenkám, které se pokusíme domýšlet, jak nejdále to půjde, a to i tak, jako to staří myslitelé nedomýšleli a snad ani domýšlet nemohli, a někdy i jinak, jiným směrem, než to domýšleli oni.

2.01

Vrátíme se k tomu, na co nám ukazoval – alespoň v našem pochopení – Sofoklés, když mluvil o tom, jak „dlouhý a nezměřitelný čas rodí (resp. nechává, aby se zrodilo) (všechno) to, co bylo skryté, a to, co se ukázalo (vyjevilo), (zase) skrývá“. Necháme nyní stranou vznik a zánik a budeme si všímat jen toho, co se jakoby rodí a ukazuje (a potom zase skrývá) v jistém rámci, který nám (resp. Sofoklovi) dovolí říci slovo „vše“. Abychom si přiblížili některé aspekty této myšlenky, a to ne už v onom dávném kontextu, nýbrž v dnešním kontextu, skočíme od Sofokla rovnými nohama do 20. století, a nadto nikoliv k textu nějakého filosofa, nýbrž muže, který sice pro filosofii a filosofování měl smysl i nadání, ale profesionálním filosofem nebyl. Jde o anglického přírodovědce, astronoma a astrofyzika, Sira Jamese Jeans, jehož kdysi velice populární kniha „The Mysterious Universe“ z roku 1930 vyšla za necelých 6 let česky v překladu dnes světově známého, tehdy však ještě velmi mladého českého astronoma Zdeňka Kopala.

2.02

Jeansovo vidění postavení člověka a lidstva ve vesmíru není atraktivní, leda svou otřesností. Vesmír podle něho nebyl pro život vůbec určen, proto se k němu chová lhostejně a často vysloveně nepřátelsky. Líčí to následovně: „zůstat upoutáni na zlomek pískového zrnka, až nás smrt odtud mrazem vypudí, vykračovati si chvílku na docela nepatrném divadle, vědouce, že všechny naše naděje jsou odsouzeny ke konečnému zklamání a že vše, co uděláme, nezbytně zhyne s naším pokolením, že opustíme Vesmír, jako bychom vůbec nebyli existovali?“ (24) Kdyby tomu bylo tak, že Vesmír byl už původně určen zrodit život, „mohli bychom očekávat, že najdeme lepší poměr mezi nesmírností stroje a množstvím produktu.“ Přinejmenším na první pohled se zdá, že život je ve Vesmíru vedlejším produktem bez jakékoliv důležitosti; my, žijící bytosti, jsme jaksi mimo hlavní proud,“ (17) Vesmír je nám a životu vůbec naprosto cizí. „Do takového Vesmíru jsme upadli, ne-li vůbec omylem, alespoň způsobem, který můžeme spravedlivě nazvat náhodou.“ (15) A pak se Jeans pouští do bližšího objasnění, co to je náhoda a jak jí máme rozumět.

2.03

James Jeans, Tajemný vesmír (1936), str. 15–16: čtení místa o náhodě a o obrazu (Huxleyho) šesti opic, které po miliardy let ťukají, aniž tomu rozumějí, do psacích strojů.

2.04

Jeans tedy užívá ve vztahu k životu a jeho postavení ve vesmíru dvou slov. totiž „omyl“ a „náhoda“. Slovo „omyl“ vlastně škrtá, ale se zachováním čitelnosti: „ne-li vůbec omylem“. Otázka zní: může se vesmír dopustit omylu? A nejde-li o omyl vesmíru, o čí omyl tu může jít? Můžeme považovat za únosné říci, že život se

zrodil svým vlastním omylem? Slovo omyl je velice antropomorfní a zřejmě se pro Jeansův účel nehodí. Proto je škrtnuto, ale muselo být vysloveno, aby vytvořilo náležitou atmosféru, kterou nyní nebudu analyzovat. Slovo náhoda naproti tomu, pokud není přesněji nebo nejlépe docela přesně vymezeno, představuje neracionální, nepojmový sediment čehosi vlastně nepojmenovaného, slovem „náhoda“ jen zakrytého nějakého reliktu předpojmového myšlení, tedy relikt mýtu. A všude tam, kde nabývá povahy jakoby myšlenkové, jakoby pojmové, jde o dodatečnou adaptaci, o předstírání, že jde o vymezený pojem, tedy o relikt nějakého starého filosofického mýtu.

2.05

Základním požadavkem tedy musí být zpřesnění významu slova „náhoda“, tj. ustavení přesného pojmu náhody. Nejprve se musíme otázat, co je opakem náhody. Staré, rovněž ještě předpojmové myšlení chápalo nutnost jako předem rozhodnuté vyústění nějakého dějství, proti němuž není obrany. Převedeme-li oba významy třeba jen předběžně do jakési pojmové podoby, nelze v uvedeném smyslu náhodu a nutnost považovat za pojmy kontradiktorické, tj. navzájem se vymežující, nýbrž leda za kontrární, tj. navzájem se vylučující, a ještě s výhradami. To, co není nutné, nemusí být ještě nahodilé, a naopak to, co není nahodilé, nemusí ještě být nutné. A nyní jednu důležitou poznámku: pokud se vám toto naposled pověděné nelíbí, řadíte se do davu či masy tzv. moderních lidí. To, co se od dob Nietzscheových chápe jako modernost, moderna, modernita a co je jeho zásluhou spojováno s moderním evropským nihilismem, lze velmi zřetelně objasnit právě na chápání vztahu nutnosti a náhody. Modernistické myšlení má za to, že pojmově se nutnost a náhoda vzájemně vymežují, že vposledu může jít jen o nutnost nebo o náhodu, že tertium non datur. A tam, kde nelze něco zařadit na jednu nebo druhou stranu, nejde o nic jiného než o kombinaci nebo spleť nutností a náhod.

2.06

Když v nejstarších dobách filosofové pojmově propracovávali mytický významslova „nutnost“ (ANAGKĒ, necessitas) a uvedli tak v život po staletí trvající úvahy, diskuse a spory o tzv. modalitu, zvláštní postavení udělili mezi vším tím, co je nutné, tomu, co nutně následuje po něčem, co předchází, a to ve smyslu fyzickém. Tomuto druhu nutnosti se dostalo jména příčinnost, kauzalita (příčina = AITION, AITIA, causa, něm. Ur-sache; falešná etymologie by mohla naznačovat, že příčina je odvozena od pra-čin, ale zřejmě jde o to, co je příčiněno, aslespoň podle Machka; obojí je inspirativní a ještě se k tomu vrátíme). Jiného druhu je nutnost logická nebo matematická, nutnost mravní, nutnost teleologická atd. což všechno necháváme stranou. Pro nejstarší řecké myslitele se brzo stala otázka po příčině nebo příčinách čímsi svrchovaně atraktivním. Démokritos prý (podle zl.B 118) „řikal, že by chtěl raději nalézt jeden příčinný výklad, než aby se mu dostalo království Peršanů“. Koncepce příčinnosti a příčinné souvislosti jevů se stala čímsi velmi produktivním v nové době, ale byla celou dobu zatížena některými nevyjasněnostmi a dokonce konfuzemi. A protože otázka příčinnosti je mimořádně důležitá právě pro filosofickou fysiku resp. fyziologii, kterou se zabýváme, musíme jí věnovat náležitou pozornost.

2.07

Na tomto místě prosím o jistou předběžnou důvěru, neboť to, co budu vykládat, musím předložit dogmatickým způsobem, abychom neztráceli příliš mnoho času. Až nahlédnete vnitřní koherenci pojetí, které se vám bude zdát nejenom nezvyklé, ale které se vám bude jevit jako iritující myšlenková provokace, uvidíte onu vnitřní přesvědčivost, kterou zvenčí pouhou postupnou argumentací nelze

ani dost dobře navodit. V následujícím výkladu nejde o nic menšího, než o naprosté suspendování kauzálního myšlení. Takových pokusů se vyskytlo v posledních několika generacích už celá řada. Velkým otřesem se pro kauzální myšlení staly myšlenkové převraty, k nimž došlo zejména v moderní fyzice, tedy na půdě odedávna považované za terén klasický pro kauzální myšlení. Nám však nepůjde o to, opírat se o některé výsledky věd a dovolávat se jejich autority, nýbrž podniknout přezkoumání základní pojmové výbavy, s níž kauzální myšlení pracuje.

2.08

Příčinná souvislost mezi nějakým stavem předcházejícím a nějakým stavem následujícím může být pojata dvojnásobným způsobem. Buď kauzalitu chápeme jako trvání nějaké skutečnosti nebo nějaké složky nebo nějakého aspektu skutečnosti beze změny, zatímco jiné skutečnosti, jiné složky nebo jiné aspekty se mění. Kauzální souvislost je potom vlastně redukována na setrvalost nebo setrvačnost jistých skutečností nebo složek či aspektů skutečností. Tak třeba chemická reakce jako proces znamená proměnu jedné látky za účasti další látky v látku zcela jinou, novou. Přesto je chemik schopen schematicky vyjádřit reakci chemickou rovnicí, v níž se levá strana musí shodovat s pravou. Víme sice, že při některých reakcích se uvolní teplo, zatímco při jiných naopak musíme směs zahřát, aby k reakci došlo. Když však tuto okolnost necháme stranou, platí naprostá a žádná výjimky nepřipouštějící norma, že počet atomů každého z prvků, jež se reakce zúčastnily, musí být na obou stranách rovnice stejný. Když to budeme interpretovat filosoficky, byť v dané formě poněkud vulgárně, znamená každá taková reakce, že se v procesu reakce vlastně nic nestalo, nebo alespoň že se nestalo nic základně důležitého, co by se týkalo samotných nositelů chemických reakcí, totiž atomů. Atomů žádného druhu při reakci ani nepřibývá, ani neubývá, proměňují se pouze jejich kombinace.

2.09

Toto pojetí kauzality je ovšem mnohem starší než moderní přírodověda, ale teprve ona mu vtiskla tak jednoznačnou podobu, která je vždycky nezbytná, když chceme udělat krok dál a provést nějaká další rozlišení. Tomuto pojetí se dostalo pregnantního vyjádření formulí „causa aequat effectum“, tj. příčina se rovná následku, čili následek se rovná příčině. V následku není víc, než bylo v příčině; v podstatě, tj. z hlediska onoho podstatného (jako jsou v chemické reakci právě prvky), se vlastně nic nestalo, dokonce se nic stát nemůže, neboť celý svět stojí na těchto základech. Dnes sice víme, že prvky nejsou neměnné, že se např. některé „přirozeně“ rozpadají, jiné že můžeme „uměle“ rozbít atd., ale myšlenka, že něco zůstává vždycky celé a neměnné, že něčeho nemůže vposledu ani přibývat, ani ubývat, zůstává ve vědě stále přítomna, např. jako tzv. zákony zachování, přičemž už nemusíme mít na mysli ani hmotu nebo energii, nýbrž třeba jen nějaké struktury, dokonce jen nějaké abstraktní vztahy, konstanty apod.

2.10

Kauzalita takto pochopená ovšem přestává být kauzalitou a stává se trvalostí a neměnnou setrvačností. V této podobě ji přijímám, i když ji ovšem relativizuji resp. omezují. Nejde v žádném případě o setrvačnost „substanční“, totiž neměnnost nějakých základních prvků či struktur apod., nýbrž každá setrvačnost musí být pochopena jako výsledek určité organizační práce, určitého úsilí, které oné setrvačnosti namáhavě dosahuje (samozřejmě nemám na mysli úsilí vědomí, nýbrž jakési pnutí, tendenci, trend, nebo snad ještě přesněji jakousi zvláštní přitažlivost ve smyslu přesvědčivosti, atrahence či atraktivity, jíž se určité události oddávají a poddávají a berou tak na sebe jistý řád, jisté více či méně

trvalé formy či struktury, které se nám v makropohledu jeví jako strvačnosti. Pokud přijmeme tento model jako východisko, otevře se nám cesta k jednotnému pochopení a interpretaci oné podvojně podoby, v jaké se kauzalita aý dosud vyjevovala a v jaké byla – vnitřně rozporně a navzájem nepřevoditelně – interpretována. Jestliže připustíme, že se před dějící se a reagující událostí otvírá velmi atraktivní až sugestivní perspektiva se zařadit s jinými podobnými událostmi do dlouhé série, v níž jedna událost navazuje na druhou takovým způsobem, že v makropohledu se to jeví jako nějaké energetické kvantum nebo jako nějaká trvalá elementární částice apod., může se za jistých okolností stát, že pro ony základnější události se naskytne možnost změnit způsob a hlavně orientaci svých reakcí buď v důsledku oslabené atraktivity až dosud realizovaného uspořádání, takže jiné uspořádání se stane relativně atraktivnějším, anebo naopak tím, že se objeví zcela nová mnohem atraktivnější perspektiva, vůči níž dosavadní, nyní relativně slabší, prostě neobstojí.

2.11

Tak lze obojí formu kauzality, totiž setrvačnost pod povrchem proměn při přechodu od příčiny k následku, i hlubokou odlišnost následku ve srovnání s příčinou, vysvětlit na základě jediného principu, jímž jest reaktivita událostí. Podstatnou náležitostí nové interpretace je ovšem přinejmenším předběžné rozlišení dvojího typu reaktivity, totiž jednak ve vztahu k jiným událostem původně vnějším, jednak ve vztahu k atraktivním nepředemtně strukturovaným programům, jejichž sledování a realizace má nemenší, ba spíše větší a bytostnější vliv na průběh událostního dění než reagování na to, co se z hlediska události nahodile vyskytuje v jejím blízkém okolí. Při tomto nezbytném rozlišení je třeba si položit otázku, jaká atraktivita je rozhpodující pro samo dění události, zejména pro dění tzv. superudálostí, tj. takových složitějších až velmi složitých událostí, které jsou schopny ve svém událostním dění integrovat celou řadu subudálostí, tj. událostí nižšího řádu, a to nikoliv jako mrtvé stavební kameny, nýbrž právě jako pro jisté typy nepředemtné atraktivity vnímavé, aktivní a iniciativní událostní subsložky, jejichž průběh není ze strany superudálostí nutně narušován, ale spíše „přesvědčován“ k uskutečnění jistých přizpůsobení adaptací. Musíme zatím nechat stranou rozhodnutí, zda atrahence ze strany nepředemtných budoucnostních struktur či plánů je v nějaké formě využito k atrahenci již zčásti realizovaných a dále se realizujících struktur a plánů dějících se superudálostí, anebo zda je mezi obojím type atrahence ještě natolik závažný rozdíl, že bude nutno provést ještě další rozlišení a mluvit o třetím druhu reaktivity.

2.12

Z celého výkladu je zřejmé, že model, k němuž se pomalu přibližujeme, bude nutno promyslet po mnoha stránkách a zejména že bude nutno jej mnohostranně vyzkoušet v různých kombinacích a modelových situacích. Aby to bylo možné, musíme alespoň provizorně model události ustavit (ne pouze vágně minit) a uvést jej do nezbytných pojmových souvislostí. Musíme totiž vzít vážně to, co se ukázalo při výzkumech původně filosoficko logických, že totiž myšlenkové modely je možno konstituovat jen pomocí pojmů, s nimi pevně spjatých, a upevňovat je ve vztazích k jiným pojmům, s jejichž pomocí byly ony první pojmy nasouzeny (tj. příslušnými soudy ustaveny). Naše práce bude tedy jistým myšlenkovým experimentem, který postupně můžeme obměňovat tak dlouho, až se konstituovaný model bude jevit jako relativně uspokojující.

2.13

Protože kvantová fyzika se zdá ve všech směrech docházet k posledním dále již nedělitelným a nezmenšovatelným posledním „celkům“, tj. jsoucům = událostem prvního řádu (primordiálním), budeme považovat za vysoce pravděpodobné, že také prostor a čas (prostoročas) je kvantován. Nejmenší událost, tedy primordiální událost, bude trvat nejmenší časové kvantum a její velikost nebude menší než nejmenší prostorové kvantum. Co můžeme o takové primordiální události říci? Je filosof vůbec kompetentní o něčem takovém uvažovat? Neměl by počkat, až mu fyzika dodá potřebné podklady? Domnívám se, že pro filosofa to není a nemůže být nelegitimní, pokud se nedostává do přímého rozporu se známými „fakty“ – ledaže by měl zůvodněné pochybnosti o jejich platnosti.

2.14

Příčina: v starší době (Klaret) znamenalo hmotně „to, co bylo přidáno“, *příčiněno* k něčemu, additamentum, např. i zátěstek v díži; pak vedlejší okolnost přistupující k něčemu podstatnému, tedy jakýsi přídavek; potom, poněvadž okolnosti bývají důvodem k jednání, vlastní příčinu, důvod. Bylo a *p.* = přičinění, snaha. Ve všech těch významech je to postverbale k *při-činiti* = přidati, připojiti. Tak i slc.*příčina*, pol.*przyczyna*, ukr.*pryčýna*, r.*pričina*.

(Václav Machek, Etymologický slovník jazyka českého, Praha 19682, str. 493.